

BİR PEYGAMBER OLARAK HZ. İBRAHİM'İN DUALARINDAKİ TASAVVUFÎ VE PSİKOLOJİK TEMALAR

Esmâ SAYIN*

E-mail: esmasayin16@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9420-700X>

Citation/©: Sayın, E. (2023). Bir peygamber olarak Hz. İbrahim'in dualarındaki tasavvufî ve psikolojik temalar. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 15, 205-219.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1261506>

Öz

Hız. İbrahim'in tevhit inancını yansıtan sağlam bir ahlaki ve kişilik yapısı olduğu için Hz. İbrahim'in makamı, Allah'ın dostu olma makamıdır. Hz. İbrahim, Allah dışındaki her şeyle bağlarını koparıp atmış ve Allah'tan başkasına gönül vermemiştir. Yüce Allah, Hz. İbrahim'in karakterini bütün âleme ve insanlığa örnek kılmıştır. Bütün insanlık âlemine örnek olan Hz. İbrahim'in şahsında, Sallî-Bârik dualarında dostluk makamına ermiş bütün dost kullar, dua ile anılır. O'nun kalp makamını içselleştiren insan, önce kulluğun özünü sonra da bütün tevhit inancına ait insanlık ailesini dostluk ve duayla kucaklar. Bu makalemizde bir peygamber olarak Hz. İbrahim'in dualarındaki tasavvufî ve psikolojik temalar ele alınarak incelenecektir. Bu kapsamda Hz. İbrahim'in dualarında geçen muhâsebe ve kendini sorgulama, istikâmet ve duygusal-zihinsel tutarlılık, tevekkül ve kendini tanıma-kendini aşma, ihlâs ve iç güdümlü dindarlık-sağlıklı ruh yapısı, tevbe ve kendini yenileme anlamlılık üretkenlik duygusu, hayâ ve kendini kontrol-sosyal ve ahlaki değerleri koruma konuları arasındaki bağlar incelenip yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Muhâsebe ve Kendini Sorgulama, İstikâmet ve Duygusal Denge, Tevekkül ve Kendini Tanıma, İhlâs ve İç Güdümlü Dindarlık.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

SUFI AND PSYCHOLOGICAL THEMES IN ABRAHAM'S PRAYERS AS A PROPHET

Abstract

Having a strong morality and personality that reflects his belief in oneness, Abraham's rank is the rank of being a friend of Allah. Abraham broke his ties with everything except Allah and did not set his heart on anyone but Allah. Almighty Allah made the character of Abraham an example for the whole world and humanity. In Salli-Barik prayers read in the presence of Abraham, who is an example to the whole world of humanity, all friendly servants who have reached the level of friendship are remembered with prayer. Under the guidance of this verse, Abraham is a centre and an example for all prophets who preached the existence and oneness of God. Abraham's rank is of safety and security. There a son why the harem is called a harem is because the rank of Abraham is located there. This is because it is a place of safety and security. The seat of your heart is friendship. The person who internalizes Abraham's heart position first embraces the essence of servitude and then the whole family of humanity belonging to the belief of tawhid with friendship and prayer. This article will examine them mystical and psychological themes in Abraham's prayers as a prophet. In addition, relations between self-accounting and self-questioning in Abraham's prayers, personal integrity, direction and emotional balance-cognitive consistency, reliance, self-knowledge, self-transcendence, sincerity and instinctive religiosity-healthy spirit structure, repentance and self-renewal, sense of meaningfulness, productivity, modesty and self-control, protection of social and moral values will be examined and interpreted.

Keywords: Sufism, Self-Accounting and Self-Questioning, Direction and Emotional Balance, Tawakkul and Self-Knowledge, Sincerity and Instinctive Devoutness.

Giriş

Dua, Allah ile kulu birbirine bağlayan en güçlü iletişim tarzıdır. Gönlü Allah'a açmak ve gerçek sevgi olan Allah'ın sevgisini tatmak için, duanın gafletten uzak, bilinç ve samimiyet içerisinde yapılması lazımdır. Tasavvufta ise duâ, Allah ile kulu birbirine bağlayan en güçlü iletişim tarzı, muhabbet göstergesi, kalbi Yüce Allah'a açmak ve onunla manevî bağ kurmaktır (Sayın, 2012, s. 424).

Duâ, ihtiyaç anahtarı olduğu gibi, ihtiyaç sahiplerinin dinleneceği, çaresiz kalanların sığınacağı ve ümit sahiplerinin kendisi ile nefes almasıdır. Dua'nın gerek fert gerekse toplum üzerinde müsbet etkileri vardır. Duâ kişinin şuur, huşû ve saygıyla Allah'a yönelmesidir (Yıldız, 2016, ss. 551-552).

Dua, Allah Teâlâ ile muhabbet denilen ilahî sevgiye dayalı yoğun bir bağ kurmaktır. Muhabbet, sevgilinin arzusunu kendi arzularına tercih etmektir. Yine muhabbet, kişinin sevdiği her şeyini sevgilisi lehine tercih etmesidir (Kelâbâzî, 1980, s. 161). Dua eden bir gönül için, gerçek dost ve sevgili, sadece Allah Teâlâ'dır. Duanın verdiği manevî enerji, kişinin bütün tercih ve isteklerini hakiki sevgili ve dostun tercih ve istekleri yönünde değiştirmesine neden olur. Böylece dua, Allah'ın istek ve iradesinin kulun istek ve iradesiyle bütünleşmesini sağlar.

Dua, depresyonun yıkıcı etkisini en aza indirirken, dua yoluyla Allah'la kalbî ve zihnî açıdan bağlantı kuran insan, Allah'la kurduğu güven duygusunu öz-güven duygusuna; Allah'la kurduğu saygı diyalogunu ise, öz-saygıya veya benlik saygısına dönüştürebilir. İnsana verdiği öz-saygı ve öz-güven gücüyle dua, depresyonun fizyolojik ve ruhsal etkisini en aza indirir (Horney, 1994, s. 143).

Kişinin dünya hayatına sırt dönmeksizin ahiret nimetlerini bilinçli bir şekilde tercih edişi, onun Allah'a dayanmasına ve güvenmesine neden olur. Allah'a duyulan güçlü güven, duayı terapi açıdan etkili ve verimli hale getirir. Allah'a duyduğu güçlü güven sayesinde insan, âlemdaki en kıymetli varlık haline gelir. Allah, onu âlemin hakikatlerini birleştirici olarak yaratmış ve onu yeryüzünde halife kılmıştır (İbn Arabî, 1989, s. 14).

Duanın en önemli yararı, kişiye yalnız olmadığını hissettirmekle ümit duygusunu ayakta tutmaya yardımcı olmaktır. Bu bağlamda, dinî referanslara göre yaşayanlar arasında kalp ameliyatı geçirenlerin, ameliyat sonrası ölüm riskinin, hiçbir dinî aktivitesi olmayanlara göre on dört misli daha az olduğu tespit edilmiştir (Tarhan, 2011, s. 102). Dua sayesinde Allah'a ümit ve güvenle yönelen insan, kendi faniliğini itiraf etmektedir. Dua eden insan, bir yandan Allah'a olan samimi bağlılığını ifade ederken Rabbine karşı güçlü bir güven duygusu hisseder (Hökelekli, 2009, s. 69).

Doktorların çoğu kez, hastanın maneviyatını güçlendirmek, moralini yükseltmek sözüyle ifade ettikleri ruhî durum, özellikle Allah'a sığınma ve dua ile elde edilir. Tıpta ilaçla tedavinin yanında özellikle hastanın moralini yükseltmeye de önem verilmektedir (Peker, 2011, s. 129). Bu bağlamda dua, tıbbî tedaviyi tamamlayıcı olarak hastanın moralini yükseltmekte ve onu ruhsal anlamda güçlendirmektedir. Bu noktada ruhsal hastalıkların beden üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Ruhsal hastalıkların beden üzerinde hastalık etkisi oluşturması olan psikosomatik hastalıklar üzerinde de duanın olumlu etkileri bulunmaktadır.

İnsanın kalbini ilahî sır ve hakikatlere açan dua, müşâhedenin de kapısı ve kaynağıdır. Müşâhede ise, Yüce Allah'ın kalpte hazır olmasıdır. Müşâhede sahibi insan, kendi varlığını ortadan kaldırmış, Allah'ın isim ve sıfatlarıyla bütünleşmiştir (Yılmaz, 2002, s. 223). Yüce Allah'ın kalpte hazır olduğunu dua vasıtasıyla fark eden bir insan, ancak Rabbini ve O'na ettiği yalvarışı görür. Böylesine büyük bir nimeti ve ayrıcalığı kula sunan dua, kul için vazgeçilmez olur.

Rabbimiz, namaza dost olan ve namazla dostluğu insana öğreten Hz. İbrahim'i, kendisine dost edinmiştir. Yüce Allah, bunu şöyle ifade eder: *İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in Allah'ı bir tanıyan dinine uyan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah, İbrahim'i dost edinmiştir* (Nisa 4/125). Bu noktada bu makalede Hz. İbrahim'in dualarındaki tasavvufî ve psikolojik temalar ve bu temalar arasındaki bağlar yorumlanacaktır.

1. Hz. İbrahim'in Tasavvufî Kişiliği

Hız. İbrahim'in dualarında ortaya çıkan en önemli özellik, O'nun fedâkarlık ve isâr peygamberi olmasıdır. Hız. İbrahim'i anlayan ve yaşayan bir insan; kendisini, malını ve evlâdını Allah yolunda adayabilir. Ayrıca her insanın ruhunda Hız. İbrahim'den bir parça vardır (İbn Arabî, 1989, s. 410).

Aynı zamanda Hız. İbrahim, *Benden sonra gelecek nesiller içinde iyilikle anılmamı ikram eyle* (Şuâra 26/84) diye dua etmiştir. Bu duada ise Hız. İbrahim, gelecek nesiller tarafından iyilikle anılmayı dilemektedir. Aslında Hız. İbrahim, bu dualarıyla bir insanın yaşadığı süre içinde hangi amaç için yaşaması gerektiğini insanlık ailesine öğretir. Aslında insan, gelecek insanlık ailesine dua edip eser üretebilmek için yaşmalıdır. Aynı zamanda insan, gelecek insanlık ailesine ürettiği işler ve eserlerle onların duasını almak için de uğraşmalıdır.

Hız. İbrahim, *Rabbim beni ve soyumdan gelen insanları, namaza ait tüm hakları ve namazın şartlarını dosdoğru yerine getirerek namazda devamlı ve duyarlı kıl* (İbrahim 14/40) duasında bulunmuştur. Salâvat dualarında insanın Hız. İbrahim'i dua ile anmasının en önemli sebebi, Hız. İbrahim'in namaza olan vefâsı ve aşkıdır. Namaza duyulan bu sorumluk ve sevgi hali ise, tasavvufta ikâme anlayışına karşılık gelmektedir.

Rabbimiz, namaza dost olan ve namazla dostluğu bize öğreten Hız. İbrahim'i, kendisine dost edinmiştir. Yüce Allah, bunu şöyle ifade eder: *İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in Allah'ı bir tanıyan dinine uyan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah, İbrahim'i dost edinmiştir* (Nisa 4/125).

Böylece namazda Hız. İbrahim'in şahsında, dostluk makamına ermiş bütün dost kullar, dua ile anılır. Bu dua zincirine katılan namaz kılan kişiler, Rabbimizin ikramıyla dostluk mertebesine katılırlar (Sayın, 2020, s. 76). Hız. İbrahim'in dualarındaki bu samimiyet ve tevhit inancı merkezindeki birleştirici ruh, tasavvufta ihlâs anlayışına karşılık gelmektedir.

Hız. İbrahim, dualarında manevî hastalıklardan korunmayı hedeflemiştir. Manevî hastalıklar ise, gaflet, umutsuzluk, riyâ, kibir, gurur, düşmanlık, kin, hased, kötü niyet, dünya sevgisi, cimrilik ve diğer bütün günahlar olarak sıralanabilir. Bunların tedavisi güzel işler yapmak ve Yüce Allah'ın yasakladığı haramlardan uzak durmakla olur. Sufiler manevî hastalıklar konusu üzerinde önemle durmuşlardır (Yıldız, 2016, s. 136).

2. Hz. İbrahim'in Dualarındaki Tasavvufi ve Psikolojik Temalar

2.1. Hz. İbrahim'in Dualarında Muhâsebe ve Kendini Sorgulama

“Rabbimiz, beni, annemi-babamı ve bütün inananları hesap gününde bağışla” (İbrahim 14/41) duasında hesap gününde hesaba çekilmeden önce kendini hesaba çeken Hz. İbrahim'in bağışlanma isteği sayesinde tasavvufi anlayışın özünde olan muhâsebe kavramıyla kendini hesaba çektiği görülmüştür. Bu bağlamda yaramaz ve şımarık bir çocuk gibi hareket eden nefsi, hesaba çekme ve sorgulama yoluyla terbiye etmeye, 'muhâsebe' denilir.

Nefsin bitmek tükenmek bilmeyen isteklerine ise, onu hesaba çekme denilen 'muhâsebe' vasıtasıyla engel konulabilir (Sayın, 2020, s. 65). Hz. İbrahim'in bu duasında hesap günü yaşanmadan önce nefis denilen ego, hesaba çekilerek muhâsebe gerçekleştirilir.

Bu duadaki nefis muhâsebesi sayesinde Hz. İbrahim, nefisini hesaba çekip sorgulamıştır. Bu dua sayesinde Hz. İbrahim, önce aklı ve sonra vicdanı terbiye eder. Böylece Hz. İbrahim, kendini kontrol ederek kendini tanımaya başlamayı insanlığa öğretir (Muhâsibî, 2001, s. 351).

Bunun için insan, bedeniyle dünyada, kalbiyle ahirette olmalıdır. Mevki hırsı ve dünyevî mutluluk peşinde olanlar, nefislerine yenilmiştir (Rûmî, 1994, s. 301). Ancak bu duadaki muhâsebe anlayışı sayesinde insan, tasavvufi ve psikolojik anlamda güçlenir ve nefisini terbiye eder.

Bu duasında Hz. İbrahim'in güçlü bir muhâsebe tecrübesi yaşadığı görülür. Muhâsebe ise, insanda ilahî isim ve sıfatların benliğe yerleşmesini sağlar (Bayrakdar, 1987, s. 9). Aynı zamanda Hz. İbrahim, muhâsebe sayesinde kendini ruhsal anlamda dengelemeyi ve kendini sorgulamayı bütün insanlığa öğretir.

Aynı zamanda muhâsebe, derin bir düşünce ve odaklanma ile hataları sorgulama süreci olduğu için bilinci ve karakter gelişimini en hızlı şekilde gerçekleştiren yollardan birisidir. İnsanın kendini sorgulaması, onun iradesini ve karakterini güçlendirir (Ansarî, 1986, s. 64).

Dinî değerler insana, benlik güçlerini bir merkezde toplama kabiliyeti verir ve böylece insanı yeni bir kişilikle donatır. İnsanın nefisini hesaba çekmesi, kendi doğal yönelimlerini aşarak ilâhî rehberliğin işaret ettiği yönde gelişmesini sağlar (Sayar, 2006, s. 68).

Hz. İbrahim bu duayla, kişisel bütünlüğü sağlamıştır. Bireyin kendi duygu, düşünce ve değerleri konusunda eylemde bulunması demek olan kişisel bütünlük, ancak nefis muhâsebesi sayesinde mümkündür. Kişisel bütünlük ancak nefis muhâsebesiyle gerçekleştirilebilir. Kişisel bütünlüğüne önem veren kimse, kendi iç dünyasına, yani duygu, düşünce ve değerlerine özen gösterir; onları hafife almaz. Kendi duygu ve düşünceleri hakkında mesaj iletirken onlarla çalışmama çabır (Hökekleli, 2011, s. 99).

2.2. Hz. İbrahim'in Dualarında İstikâmet ve Bilişsel Tutarlılık

“Rabbim, bana maddî ve manevî ilimler yani hikmeti ikrâm et ve beni iyi kullarının arasına kat. Benden sonra gelecek nesiller arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl. Beni nimet yurdu olan cennete girenlerden kıl. Babamı da bağışla, şüphesiz o, yolunu şaşıranlardandır. İnsanların diriltileceği gün, Allah’a temiz bir kalple gelenden başka hiç kimseye malın ve oğulların fayda vermeyeceği o gün, beni utandırma” (Şuâra 26/83-87) duasında, Hz. İbrahim’in istikâmet denilen doğruluk, dürüstlük, tutarlılık, denge ve sadakat anlayışını içselleştirdiği görüyoruz.

Bu duası, Hz. İbrahim’in istikâmet isteğiyle hayatını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda istikâmet, bütün yapılan işlerde, aşırılığa kaçmamak ve orta yolu tutmaktır (Ankaravî, 1869, s. 254). Ahlâkî hükümlerde asıl olan, ölçülü ve dengeli olmaktır. Buna ‘itidâl’ denir. Aslında en üstün işler, en üst sınır ile en alt sınır arasındaki orta yoldan yürümektir.

Meselâ İslâm’da ölçüsüz ve dengesiz harcama ile kıt ve az harcama, her ikisi de hoş görülmemiştir. İlkine israf, ikincisine de cimrilik adı verilir. Tam orta nokta o kadar ince bir çizgidir ki, çoğunlukla bu noktanın bulunması ve üzerinde devamlı kalınması oldukça zordur (Uludağ, 1999, s. 105).

Hz. İbrahim’in duası esnasında istenen istikâmet isteği, insanı duygu durum bozukluğundan koruyarak ona duygusal ve zihinsel denge kazandırır. Bu bağlamda duygu durum bozukluğuna sahip bir kısım hastalar, duygu ve heyecan yönünden ileri derecede çökkündür. Bir kısmı da duygu ve heyecan bakımından ileri derecede taşkındır.

Duygu durum bozukluğuna sahip kişiler, duygusal dalgalanmanın iki ucunda gelip giden ya da bir ucuna saplanıp kalmış gibidirler. Yaşantılarındaki durumlar ne olursa olsun tutarlılık ve istikrardan uzak olarak ya çok heyecanlı ve uçuk ya da çok çökkün ve üzgündürler. En yaygın duygu durumu bozukluğu ise, depresyondur (Clegg, 2001, s. 87). Bu duada ifade edilen doğruluk kaynaklı istikâmet, aşırı yoğun duygulardan ve uç eğilimlerden insanı koruduğu için insanı duygu durum bozukluğuna karşı tedavi edici bir etkiye sahiptir.

İstikâmetin ilki, karar dürüstlüğü olarak bilinir ki, insan bir işi yapmaya karar verince onu kararlılıkla yapar. Yapılan işlerde dürüstlük, insanın bir takım iyi davranışlar yaparken, bu yaptıklarının iyi davranışlar olduğunun bilincinde olmasıdır. Dinî makamlarda dürüstlük ise, dinî emirlere karşı dürüst ve istikrarlı bir tutumla yaklaşmaktır (Çağrı, 1982, s. 188).

Hz. İbrahim’in duasındaki gibi doğruluk kaynaklı istikâmet isteğinde bulunan bir insan, duygusal denge ve bilişsel tutarlılığı Rabbinden diler. Duada geçen doğruluk kaynaklı istikâmet anlayışı, kişiye bilişsel tutarlılık denilen bir yetenek kazandırır. Bilişsel tutarlılık kişinin inançları, tercihleri, tutumları vb. arasında tutarlılık olmasıdır. Bu tutarlılık, hayat tarzımıza ve tercihlerimize uyum ve istikrar olarak yansır (Gelder, 1996, s. 56).

2.3. Hz. İbrahim'in Dualarında Tevekkül ve Kendini-Tanıma

"Rabbimiz, yalnız Sana güvenip dayandık, Sana yöneldik ve sonunda da Senin huzuruna varacağız" (Mümtehine 60/4) duasında Hz. İbrahim'in Allah'a her durum ve şartta güven duygusu olan tevekkülü içselleştirdiği görülmektedir. Bu noktada tevekkül, 'hayatı bir güne indirip' yarının endişesini gönülden silmektir. Kulun kendisini Allah Teâlâ'nın ilâhî iradesine teslim etmesidir (Kuşeyrî, 2003, s. 280). Yani tevekkül anlayışı, insanın 'yarın halim ne olacak' diye kendisine soru sormaksızın gelecek endişesini kalbinden atmasıdır.

Dünyada sadece misafir olan insan, sıkıntılarını ve dertlerini Allah'a havale etmeli ve dünya gemisine yüklerini bırakmalıdır. Bu anlamı Hz. Mevlânâ, şöyle açıklar: 'Gemiye yükü yükleyince, artık yapacağın iş, Yüce Allah'a tevekkül etmektir. O yolculukta batacak mısın, kurtulacak mısın bilinmez. Neticeyi bilmedikçe, gemiye bir adım atma (Rûmî, 1994, s. 105).

Bu örnekle Hz. Mevlânâ, insanın gelecek endişesinden kurtulması için tevekkülün şart olduğuna dikkat çeker (Yeniterzi, 2001, s. 78). Bu duada ifade edilen tevekkül, gelecek kaygısını ve rızık endişesini bir kenara bırakarak tevekkül anlayışının insana verdiği güven, teslimiyet ve huzur duygularını hissetmektir. Bu noktada Hz. İbrahim örneği merkezîyetinde tevekkül sahibi bir kişi de Allah'ın şefkat ve merhametine o kadar çok güvenir ki, annesinin memesinden başka sığınacak bir yer bilmeyen emzikli bir bebek gibi olur.

Tevekkül, nefsin terbiye edilmesi olup her durum ve şartta kulun Allah Teâlâ'ya güvenmesidir (Tûsî, 2001, s. 50). Bu duasında Hz. İbrahim örneğiyle insan, Rabbinden gelen her şeye karşı mutluluk ve rıza içinde teslim olur. Aynı zamanda tevekkül; mal, nefis, hırslar gibi sahte bağımlılık kaynaklarını söküp atmak; sebeplere güvenme fikrini ortadan kaldırmaktır. Bu noktada Hz. İbrahim, bu duasında bütün sahte bağımlılık unsurlarından kendini hürleştirerek gerçek kulluğu yakalamıştır.

Tevekkül sayesinde insan, dünya ve ahiret hazlarının kalpteki etkisini ortadan kaldırarak nefsin olumsuz istek ve arzularının ölümünü izler. Böylece onun kalbi, sadece Allah'a sığınıp O'na güvenir (Kelâbâzî, 1980, s. 151). Bu dua sayesinde Hz. İbrahim, Rabbinden daima ümitli ve güven duygusu içerisindedir. O, ruh sükûneti, güven ve huzur içerisinde yaşar. Zaten Allah'a ümit duygusu ile bağlanan insan, hayata karşı iyimserliği artar ve karamsar duygulardan uzak kalır (Pazarlı, 1972, s. 196).

Duada ifade edilen tevekkül anlayışı, sebeplere ve gayrete sarıldıktan sonra tamamen Allah'a teslim olarak, hayatta gerçekleşen şeylere çok sevinerek kendi benliğini kibirle yitirme; olmayan şeylere çok üzülerek de stres ve depresyona kapılma durumlarından kişiyi korur. Böylece tevekkül anlayışı, aşırı duygusal dalgalanmalara engel olarak ruhsal dengeyi sağlar. Gerçekte tevekkül anlayışıyla sadece Allah'a güvenen ve O'nu vekil tayin eden Hz. İbrahim, bu duayla kalp yükünü ve her türlü içsel sıkıntısını Rabbine bırakmış ve O'nun şefkatine sığınmıştır.

İfade edilen bu duayla içsel sıkıntılarını ve ruhsal daraltılarını Allah'a güvenerek ve O'nun kendisi hakkındaki takdirinden hoşnut olarak bir kenara bırakan Hz. İbrahim, sağlıklı bir dindarlık tipini içselleştirmiştir. Bu noktada dindar bireyler, diğerlerine göre daha az ruhsal rahatsızlıkla karşılaşmaktadırlar. Ayrıca acı veren pek çok tecrübe, dinî bir inanç yapısının yardımıyla atlatılabilir. Böyle bir durumda Allah Teâlâ, her şeyi en iyi yönlendiren başlıyıcı bir yaratıcı olarak tecrübe edilebilir (Schroeder, 1997, s. 62).

Tevekkül anlayışıyla Hz. İbrahim, kalbindeki sıkıntıları, ruhundaki çalkantıları ve zihnindeki çatışmaları Rabbiyle kurduğu güven ve sevgiye dayalı bir bütünlükle sonuçlandırmıştır. Bu durumda onun daha sabırlı hareket etmesini sağlar. Tevekkül sahibi bir insan, geleceği karanlık görmez. Olumlu isteklerinin Allah tarafından karşılanacağını düşünerek rahatlar ve huzur bulur. Böylece Allah; hem ümitsizlik, sıkıntı, bunalma, korku ve endişe durumlarında insana yardım edecek kudretli bir güç, hem de sevinç ve mutluluk anlarında insanın şükran ve sevgi ifadelerini sunabileceği ilahî bir güçtür (Peker, 2011, s. 245).

Bu duadaki tevekkül anlayışı sayesinde Hz. İbrahim, Rabbinin hayatının, kâinatın ve ruhsal derinliklerinin merkezine koymuştur. Zira kendini dünyanın merkezi olarak düşünmek, insanı yanılta bir özelliktir. Aynı zamanda dünyanın merkezi olmaya çalışmak da sağlıklı bir dindarlık ve kişilik yapısı geliştirmiş olan insanların sürekli yeniledikleri bir hatadır (Karasu, 2010, s. 45).

Bu duadaki tevekkülün kendisine kattığı manevî güçle Hz. İbrahim, Allah'la kendisi arasında sarsılmaz bir bağ oluşturur. Aynı zamanda o, yaşadığı zaman dilimine odaklanmış; dünün acılarını ve yarının kaygılarını unutmuştur. Böylece içerisinde nefes aldığı günü en iyi şekilde geçirmek ve değerlendirmek, Hz. İbrahim için gerçek bir hedef olmuştur.

Tevekkülün insana kazandırdığı teslimiyet, güven, huzur ve kaygılardan arınmışlık hissi sayesinde Hz. İbrahim, kendini-tanımaya yetisiyle ruhsal dünyasını tekrar yapılandırmıştır. Böylesi bir insan, dış dünyadaki olayların ve iç dünyasındaki yaşantıların çoğu kez farkındadır.

Çevresindeki kişilerin ve olayların kendisini nasıl etkilediğini bilen kişi, bilinç dışı birtakım takıntı ve saplantıların tuzağına düşmez. Kendi kusurlarını, zaaflarını, hatalarını görmek ve bunları kabullenmek büyük bir erdemdir (Hökelekli, 2009: s. 19).

Böylece Hz. İbrahim, Allah için istikrarlı bir şekilde hissettiği güven ve sevgi duyguları sayesinde kendini iyi tanıyarak sıkıntılarını ortadan kaldırmıştır. Yani Hz. İbrahim, kendini tanıyarak kendi benliği hakkında olumlu yargılara sahip olmuştur.

2.4. Hz. İbrahim'in Dualarında İhlâs ve İç Güdümlü Dindarlık

"Rabbim, bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları her türlü nimetle rızıklandır" (Bakara 2/126) duasıyla Hz. İbrahim'in gerçek bir ihlâs ve samimiyet anlayışını kendi iç dünyasında içselleştirdiğini görüyoruz. Bu bağlamda ihlâs,

gösterişi bırakmak; itaatte ve ibadette samimi olmaktır. İhlâs, kalbi keder veren her türlü halden kurtarmak ve Allah'a tam bir doğrulukla kullukta bulunmaktır. İnsanın işlerinde Allah'tan başka hiç kimseden karşılık beklememesidir (Cebecioğlu, 2004, s. 298). Bu duayla Hz. İbrahim, ihlâsın bütün hallerini ahlakında taşımaktadır.

Bu anlamda ihlâs, insanın bütün işlerini kibir ve riyadan temizleyip samimi tarzda Allah Teâlâ'ya layık bir hale getirmesidir. Zira yapılan işlere güvenmek, irfanın eksikliğine işarettir. Böylece o, içerisinde nefsin haz duyacağı ve övüneceği hiçbir şeyin bulunmadığı bir hazinedir (Ankaravî, 1869, s. 252).

Bu duasında Hz. İbrahim, ihlâsın özünü yaşayarak onun üç önemli işaretini benimsemiştir. İhlâsın üç önemli işareti, kişinin gözünde halkın övmesinin ve kötölemesinin eşit derecede öneme sahip olması, yapılan işte ve işin ulaştığı başarıda kendisini görmeyi unutmak; yapılan işte sadece Allah'ı görüp kendini görmeyi unutmaktır (Kuşeyrî, 2003, s. 339). Bu manada ihlâsın özü, Hz. İbrahim örneğinde görüldüğü üzere, sadece Allah'a yakınlık ve O'nun sevgisine odaklanmak amacıyla kalıcı işler ve eserler üretmektir.

İç güdümlü dindarlar, Allah rızası için ibadet ederler. Onlar, ihlâsla ve gerçek bir samimiyetle Allah'a kulluk ederler. Onlar, ibadetlerini istikrarla yaparlar. İç güdümlü dindarlar için dinî değerlere uymak, gerçek bir amaçtır (Hökekleli, 2010, s. 86). Bu manada Hz. İbrahim'in iç-güdümlü insanların bütün özelliklerini taşıyarak O'nun içten gelen yoğun ve samimi bir duyguyla Allah Teâlâ'ya bağlandığını söyleyebiliriz.

Ruh sağlığını oluşturan bütün unsurların samimiyet, dürüstlük ve şeffaflık merkezli din anlayışını oluşturan gerçek ihlâs sahibi olan Hz. İbrahim'de bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Ruh sağlığını, bireyin ruhunda ve yakın çevresiyle ilişkilerinde ruhsal rahatsızlıkların bulunmaması şeklinde özetlemek mümkündür.

Ruh sağlığını, bireyin ruhunda ve yakın çevresiyle ilişkilerinde ruhsal rahatsızlıkların bulunmaması şeklinde özetlemek mümkündür (Holm, 2004, s. 143). Zaten ruh sağlığına sahip bir insan, önce kendisi, ailesi, komşuları, hemşerileri, diğer toplumlar ve en üst düzeyde Allah ile iyi geçinen insandır.

Ruh sağlıkları normal bireyler, tepkilerini ve kapasitelerini değerlendirmede ve etraflarındaki dünyada olup biteni yorumlamada oldukça gerçekçidirler. Sağlıklı kişilik yapısına sahip bireyler, diğer insanlarla yakın ve doyurucu ilişkiler kurabilirler. Başkalarının hislerine karşı duyarlıdırlar ve kendi ihtiyaçlarını karşılamak için başkalarına aşırı taleplerde bulunmazlar. Buna karşılık zihinsel bozukluğu olan kişiler, kendi güvenliklerini korumakla o kadar meşguldürler ki, son derece benmerkezci olurlar; zihinleri, kendi hisleri ve çabalarıyla doludur; sevgi ararlar, fakat karşılığını veremezler (Atkinson, 1995, s. 614). Böylece Hz. İbrahim, ihlâs merkezli bu duasında bütün insanlığa samimiyet, sevgi ve dürüstlük merkezli bir yaşam tarzını öğretir.

2.5. Hz. İbrahim'in Dualarında Tevbe, Kendini Yenileme ve Üretkenlik Duygusu

“Rabbimiz, ikimizi Sana teslim olmuş müslümanlardan kıl ve neslimizden Sana teslim olmuş müslüman bir ümmet ikrâm et. Bize ibadet ilkelerini göster ve tevbemizi kabul et. Şüphesiz Sen, tevbeleri kabul eden ve çok bağışlayansın” (Bakara 2/128) duasında Hz. İbrahim'in tevbe anlayışını içselleştirdiğini görüyoruz. Aslında tevbe, pişmanlık ve hatadan Allah Teâlâ'ya dönmektir.

Küfürden imana dönmek, kâfirlerin; kötü işlerden iyi işlere dönmek, günahkârların; kötü huylardan iyi ahlâka dönmek, iyilik sahiplerinin; Hak dışındaki her şeyden (mâsivâ) Hakk'a dönmek, nebi ve velilerin tevbesidir (Uludağ, 1999, s. 529). Bu noktada Hz. İbrahim'in bu duasıyla gerçek bir tevbeyle Allah dışındaki her şeyden Rabbine döndüğünü görüyoruz.

İnsan, iradeyi iyi şeyler yapma niyeti ile planladığı takdirde her gün kendisini yenilemiş olur. İnsanın tevbe vasıtasıyla olumsuz düşünce, zevk ve tuzaklara karşı doğru işler yapma tercihini ortaya koyarak yaptığı ibadetler, ilahî hedeflere uygun olacaktır (Tarhan, 2011, s. 101). Bu manada Hz. İbrahim'in duasındaki tevbe anlayışı, hatadan dönme ve kendini yenileme bilinci içerisinde, iradeyi yeniden inşa eder.

Bu duasında tevbenin psikolojik ve ruhsal etkilerini insan, güçlü bir şekilde yaşar. Bu bağlamda tevbe eden insan, Allah'la arasına giren her çeşit düşünce, davranış ve günahın izlerini silerek Allah'a yaklaşmaya çalışır. Öyle bir duruma gelir ki, artık onun için tevbe, Allah'tan başka her şeyi unutmaktan ibaret olur (Nicholson, 1974, s. 31).

Tevbe, 'ileride yaparım' sözünü terk etmek ve ilâhî emirlerin ya da yasakların gereğini derhal yerine getirmektir (Kuşeyrî, 2003, s. 184). Bu duasında, Hz. İbrahim, tevbeyle kendini yenilemiş; tevbeyle hayata ümit ve anlamlılık duygusuyla katılmıştır. Zaten tevbe de hatalardan dönme ve bir daha onları yapmamama iradesini göstermektedir.

Duasıyla tevbeyi tecrübe eden Hz. İbrahim, kendini yeniler ve günahkârlık duygusunun olumsuz etkilerini ortadan kaldırmayı insanlara öğretir. Aslında kendini değiştirmek ve yenilemek, birçok durumda kendi yeteneklerinin ve gücünün üstüne çıkmaktır. Kendini yenileyemeyen kişiler, belirsizliğe tahammülsüzdürler ve onların problem çözme becerileri son derece düşüktür (Eskin, 2009, s. 138).

Tevbe anlayışı, günâhkarlık duygusunun olumsuz etkilerini ortadan kaldırarak; kişinin kendini yenileme becerisi ile gafletten kurtulma arasında olağanüstü bir denge sağlarken endişeleri, kaygıları, belirsizliğe yönelik sıkıntıları da tedavi ve terapi eder.

Hz. İbrahim'in duasındaki tevbe anlayışı, olumlu karakter özelliklerine insanı yönlendirir. Manevî üretkenlik de diyeceğimiz bu süreç, kişinin manevî dünyasını yeniler ve onu canlandırır. Üretkenlik eksikliği ise, sürekli enerji eksikliği ve çoğu kez çözülmemiş sorunlardan kaynaklanan psikolojik gerilimin belirtileridir.

Tevbe, insanı olumlu karakter özelliklerine yönlendirirken sadece kendisi için yaşamayan aynı zamanda insanlık ailesinin huzurlu yaşamı ve manevî enerjisi için Allah'a yönelen bir insan tipini de ortaya çıkarır. Üretkenliğin bu boyutu, üretkenliğin manevî boyutu üzerine bir de sosyal boyutunu ilave eder. Üretken insan, gelecek nesilleri yetiştirme amacındadır (Hökelekli, 1998, s. 60). Ruh ve beden birbirini tamamlar. Bu bağlamda fizyolojik rahatsızlıkların sebebi bile psikolojik sebeplere bağlı olabilir.

2.6. Hz. İbrahim'in Dualarında Hayâ, Kendini Kontrol ve Sosyal-Ahlakî Değerleri Koruma

"İnsanların diriltileceği gün, Allah'a temiz bir kalple gelenden başka hiç kimseye malın ve oğulların fayda vermeyeceği o gün, beni utandırma" (Şuâra 26/83-87) duasında Hz. İbrahim, ruha yapılan en etkili utanma makyajı olan hayâ duygusunu duasının merkezine koymuştur. Hayâ, insanın ruhundaki en mükemmel utanma duygusudur. İnsanların utanması, üç şekilden biriyle olur. Bunlar; Allah'tan utanmak; O'nun emirlerine sarılmak, yasaklarından uzaklaşmakla olur.

İnsanın insanlardan utanması; onlara eziyet etmemek, onların karşısında hata işlememek vasıtasıyla olur. İnsanın kendisinden utanması ise; iffet sahibi olmak ve kendini korumak suretiyle olur (Mâverdî, 1988, s. 349). Hz. İbrahim'in bu duaları sayesinde insanlar, hayâ anlayışını içselleştirirler ve böylece onlar, bütün duyu organlarını cinsel uyarıcılardan; gönüllerini ise, Allah dışındaki bütün sevgilerin esaretinden kurtarırlar.

Hayâ, murâkabe sahibi kişilerin özelliğidir. Murâkabe sahibi kişiler, Allah Teâlâ'nın onların niyetlerini ve fiillerini gördüğünü bilirler. Onlar, yaptıkları işleri 'ihsân' anlayışı içerisinde yaparlar. İhsân'ın, hayâ ile bütünleştirilmesi ise, çok önemlidir. Bu noktada hayâ, kulun Rabbi'nin nimetlerini samimiyetle hissederek şükürden aciz durumundan utanmasıdır (Ankaravî, 1869, s. 267).

Hayâ, kişinin kendi nefisini, genellikle insanların ayıplayacağı şeylerden uzak tutmasıdır. Bu ahlakî özellik sayesinde nefis, Allah'ın emirlerine aykırı düşüncelere boyun eğmez (Dihlevî, 1990, s. 261).

Hız. İbrahim, hayânın insan ruhundaki etkilerini ele alır. Bu noktada Hz. İbrahim'in dualarındaki hayâ anlayışı sayesinde insanın kalbi, Allah aşkıyla erir. Bu anlamda hayâ, O'nun büyüklüğünü hissederek ruhun başını öne eğmesidir (Sühreverdî, 1966, s. 98). Hayâ duygusu, Allah'a karşı hissedilen en yoğun utanma duygusu olduğu için insanlar, gerçek tevâzuyu hissederek mevcut yükseklik komplekslerinden de kurtulurlar.

Bu duasındaki hayâ duygusuyla insan, toplumsal ve ahlakî değerlerini korur. Hayâ sahibi insanlar, cinsel arzu ve istekleri konusunda toplumsal, ahlakî ve dinî sınırları gözetirler. Onlar, dürtülerinin akışına kendilerini kaptırmazlar. Onlar, başıboş bir cinsel yönelimin hem kendileri için, hem de toplum için olumsuz sonuçlarının bilincindedirler (Hökelekli, 2010, s. 128).

Aynı zamanda hayâ sahibi insan hem Rabbine hem de kendine karşı güven duyar. Böylece hayâ duygusu sayesinde kişi, güvenlik ihtiyaçlarını karşılar. Güvenlik ihtiyacı, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde görüldüğü üzere sağlıklı olma, tehlikeden uzak durma, kendini güven içinde hissetme, güvenli bir çevre ihtiyacı ve ilahî duyguların tatmin edilmesi olarak görülebilir (Gunther, 2000, s. 491).

Hayâ duygusu da insanın dikkatini hatalarından dönme duygusundan kendine ve Allah'a dönme duygusuna çevirir. Aslında hayâ anlayışından kopma ve utanma duygusuna sırt çevirme, insanı kendi bağlarından kopararak ona sınırsız bir özgürlük verir; ancak onu bağımlılıklarının ve nefsanî duygularının esiri yapar.

İnsan ve toplumlar, hayâ anlayışının insana kazandırdığı sosyal ve ahlakî değerleri koruyarak hem akla ve sağduyuya aykırı her türlü fiilden uzak durabilirler; hem de benlik kontrolü vasıtasıyla ruhsal yapılarını tedavi edebilirler.

Bu noktada benlik kontrolü, toplumsal olarak arzu edilmeyen ahlak dışı ya da aşırılıklar içeren davranış eğilimlerinden sakınmayı içeren kontrol düzeni, kişinin kendi düşünce ve duyguları üzerindeki kontrolü ve benlik kontrolünü geliştirmede yardımcı olarak davranışların belirlenmesi olarak ele alınabilir (Hökelekli, 2010, s. 40). Hz. İbrahim'in dualarındaki hayâ anlayışı sayesinde toplumsal ve ahlakî değerleri içselleştiren insanlar; zihinsel, duygusal ve davranışsal olarak benlik kontrolünü gerçekleştirebilirler.

Sonuç

Hız. İbrahim'in tevhit inancını yansıtan sağlam bir ahlakî ve kişilik yapısı olduğu için Hz. İbrahim'in makamı, Allah'ın dostu olma makamıdır. Hz. İbrahim, Allah dışındaki her şeyle bağlarını koparıp atmış ve Allah'tan başkasına gönül vermemiştir.

Bu makalede Hz. İbrahim'in dualarındaki muhâsebe anlayışı sayesinde insanın, kendini kontrol ederek kendini tanımaya başladığı sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda Hz. İbrahim'in dualarındaki istikâmet anlayışı esnasında istenen istikâmet isteği, insanı duygu durum bozukluğundan koruyarak ona duygusal ve zihinsel bir tutarlılık kazandırır.

Dualarında Hz. İbrahim, iç güdümlü dindarlık anlayışını benimsemiştir. İç güdümlü dindarlık anlayışında Hz. İbrahim, Allah'ın rızası için, kendi istek ve arzularından vazgeçer ve o, kendini dine adar.

Hız. İbrahim, çokça tevbe ettiği dualarında, pişmanlık ve hatadan Allah Teâlâ'ya dönerek gerçek tevbe tecrübe etmiştir. Tevbe vasıtasıyla şahsiyetin yeniden yapılanması söz konusudur. İşte tevbe esnasında kişinin yaşadığı bu duadaki psikolojik ve manevî güç, o kadar kuvvetlidir ki, insanın ruhunu çepeçevre sarar. Tevbe, anlamlılık duygusunu ve yenilenme bilincini içerisinde barındırır. Hz. İbrahim'in dualarındaki tevbe anlayışı, günahkârlık duygusunun olumsuz etkilerini de ortadan kaldırır.

Utanma duygusu olan hayâ'yı dualarında en güzel şekilde yaşayan Hz. İbrahim, hayâ duygusunu hayatının merkezine koymuştur. Hayâ, insanın ruhundaki en mükemmel, utanma duygusudur. Hürriyet ve kulluğu amaç edinen Hz. İbrahim, hayâ vasıtasıyla öncelikle kendi tutkularının bağımlılığından kurtulmayı insanlara öğretmiştir.

Kaynakça

- Ankaravî, İ. (1869). *Minhâcü'l-fukârâ*. İstanbul: Rıza Efendi Matbaası.
- Ansarî, M.A. (1986). *Sûfism and shariah*. New York: The Islamic Foundation Publishing.
- Atkinson, R., Atkinson, R.C. & Hilgard, E.R. (1986). *Psikolojiye giriş II*. çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Attâr, F. (2006). *Tezkiretü'l-evliyâ*. (thk. Menâl el-Yemenî Abdülazîz). Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb.
- Bayrakdar, M. (1987). *İslâm ibadet fenomenolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cebeciöğlü, E. (2004). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Clegg, A. (2001). *Which medications to avoid in people at risk of delirium: A systematic review*. Age and Aging 40.
- Çağrı, M. (1981). *Gazâlî'ye göre İslâm ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Dihlevî, Ş.V. (1990). *Hucetullâhi'l-baliğa*. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm.
- Esed, M. (1997). *Kur'ân mesajı meal tefsir*. çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eskin, M. (2009). *Sorun çözme terapisi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gelder, M., Gath, D., Mayou, R. & Cowey, P. (1996). *Oxford textbook of psychiatry*. New York: Oxford University Press.
- Gunther, M., Jackson, J.C., Ely, E. W. (2000). *The cognitive consequences of critical illness*. New York: The CareerPress.
- Holm, N.G. (2004). *Din psikolojisine giriş*. çev. Abdülkerim Bahadır. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Horney, K. (1994). *Psikanalizde yeni yollar*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Öteki Yayınları.
- Hökelekli, H. (1998). *Psikolojiye giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hökelekli, H. (2009). *Psikolojiye giriş*. İstanbul: Düşünce Kitabevi.
- Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

- Hökekleli, H. (2011). *Ailede, okulda, toplumda değer psikolojisi ve eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İbn Arabî, M. (1989). *Fusûsu'l-hikem*. ed. Ebu A'lâAfîfî. c. 1-5, Bağdat: Daru'l-İlim.
- Karasu, T.B. (2010). *Mutluluğun sırrı*. çev. E. Özlem Gültekin. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kelâbâzî, E.B.M. (1980). *Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye.
- Kuşeyrî, A. (2003). *Risâletü'l-Kuşeyrî*. Beyrût: Dâru'l-Hayr.
- Mâverdü, E.H. (1988). *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrût: Dâru İhyâ-i Ulûm.
- Muhâsibî, H. (2001). *er-Riâye li hukukillâh*. Edited by. Margaret Smith. E.J.W. Gibb London: Memorial Series.
- Nicholson, R.A. (1974). *The mystics of İslam*. London: Academic Press.
- Pazarlı, O. (1972). *Din psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2011). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Rûmî, M.C. (1994). *Fihî ma fih*. çev. Selçuk Eraydın. c. 1-2. İstanbul: İz Yayınları.
- Sayar, K. (2006). *Ruh hali*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sayın, E. (2011). *Namaz terapisi*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Sayın, E. (2020). *Tasavvuf terapisi*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Sayın, E. (2012). Tasavvuf ve psikoloji açısından dua'nın terapik etkileri. *Batman Üniversitesi Uluslararası Katılımlı Bilim ve Kültür Sempozyumu*, 8-10 Nisan, Batman, ss. 417-428.
- Schroeder, L.G. (1997). *The science of God*. New York: Free Press.
- Sühreverdî, Ş. (1966). *Avârifü'l-maârif*. c. 1-2. Beyrût: Dâru'l-Maârif.
- Tarhan, N. (2011). *İnanç psikolojisi-ruh, beyin ve akıl üçgeninde insanoğlu*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tûsî, S. (2001). *Lümâ fi tarihi't-tasavvufi'l-İslamiyyi*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyyeti.
- Uludağ, S. (1999). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Yeniterzi, E. (2001). *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, A. (2016). Hz. Eyyüb'ün (a.s) hastalıklar karşısındaki sabrı ve manevî hastalıklarımız. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 21, Sayı 36, Temmuz-Aralık, 128-142.

Sayın, Bir peygamber olarak Hz. İbrahim'in dualarındaki tasavvufi ve psikolojik temalar

Yıldız, A. (2016). Tasavvuf kültüründe duâ algısının insan üzerindeki müsbet etkileri. *Uluslararası Sempozyum Yanlış Algılar ve Doğru İslâm*, 28-30 Ekim 2016, Şanlıurfa, ss. 547-556.

Yılmaz, H. K. (2002). *Anahatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.